



SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ'NDE AİLE TEMİ ÜZERİNDEN TÜRK MODERNLEŞMESİNİN SEYRİ

*Hanife ÖZER**

ÖZET

Ahmet Hamdi Tanpınar'ın 1962 yılında yayımlanan Saatleri Ayarlama Enstitüsü adlı romanında, Türk toplumunun modernleşme süreci ironik bir tutumla kaleme alınmıştır. Romanın olay örgüsü, başkahraman Hayri İrdal'ın hatıralarına dayanır. Eserde tarih, ekonomi, bürokrasi, bilim, felsefe, hurafe, aile, kadın, Doğu, Batı vb. kavramlar, "eski-yeni" zihniyeti çerçevesinde ele alınmış, bu kavramların art alanlarında köklü değişmelerin çok süratli bir şekilde yaşandığına işaret edilmiştir. Roman Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemi ile Cumhuriyet'in ilk yarısını kapsayan bir süreci kurgulamış, bu süreç içinde de aile yapısının nasıl değiştiği gözler önüne serilmiştir. Yazar aile kurumundaki gelişmeleri veya değişmeleri, ailenin bağlı bulunduğu ve içinde bir çekirdek rolü üstlendiği toplumdaki gelişmelere paralel bir şekilde almıştır. Yine farklı nesillere mensup aileler arasındaki farklı anlayış ve eğilimleri toplumsal gelişmelerle bazen doğrudan, bazen de dolaylı olarak ilintilediği görülmektedir. Bilindiği gibi, toplumsal yapıdaki her gelişmenin yahut da değişimin eski bir örneği, bu örneğin bazı etkenlerle yeniyi hazırlayan koşulları, yine bu koşulların etkisi ile yeniyi doğru gelişen eğilim ve yeninin, eskinin yerini alması süreci söz konusudur. Saatleri Ayarlama Enstitüsü'nde de böyle bir sürecin varlığından söz edilebilir. Romanda bu süreç içinde Osmanlı Türk ailesinin; geleneksel yapıya sahip olanlar, eskiye bağlı ama aynı zamanda eskinin baskısını yaşayan, bu bakımdan da yeniyi geçiş konumunda bulunanlar ile yeninin, modernin yansıtıcısı aileler şeklinde üç grupta ele alındığını söylemek mümkündür.

Anahtar Kelimeler: Tanpınar, roman, aile, modernleşme.

LOOKING AT THE TURKISH MODERNISATION VIA FAMILY THEME IN SAATLERİ AYARLAMA ENSTİTÜSÜ

ABSTRACT

In Ahmet Hamdi Tanpınar's novel called Saatleri Ayarlama Enstitüsü, which was released in 1962, the process of modernisation of Turkish society has been written in an ironic manner. The novel's plot is based on memories of protagonist Hayri İrdal. In this work of art concepts such as history, economics, bureaucracy, science, philosophy, superstition, family, female, East vs. West have been considered in the "old-new" mentality and it's been pointed out that the fundamental changes behind these took place very rapidly. In the novel, the last

* Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, El-mek: hanifeoz@gmail.com

period of the Ottoman Empire and the first half period of the Republic have been constructed and during this time the change in the family structure is demonstrated. The author presents the developments or changes in the family institution parallel to the developments in the society where the family is connected to and plays the role of its core. However, understanding the differences between families belonging to different generations and social developments, trends are being linked sometimes directly, sometimes indirectly. As known, the following process can take place in society: an example of any change in the social structure or an old development, then these conditions preparing this development with some factors, after that the trend towards the new influenced by the same conditions and then the new replacing the old can happen. It could be said that kind of process takes place in Saatleri Ayarlama Enstitüsü. In the novel, the Ottoman Turkish family structures have been put into three different groups: first the traditional families, then the group experiencing the pressure of traditional although being devoted to it and last the ones who are in the transition period from old to new or the reflector of the modern families.

Key Words: Tanpınar, novel, family, modernisation.

Giriş

Latince “modernus” kelimesinden türeyen modernizm kavramı, yaşanan zaman, “şimdi”, “yeni” gibi anlamlarda da kullanılmaktadır. Baudelaire’e göre modern olan yeni olmandır.¹ Bununla birlikte modern kavramı, özellikle son yıllarda geçmişten, geçmişin değerlerinden, kısacası geleneksel olan her şeyden kopma anlamına da gelmektedir. Geçmişle bağların trajik kopuşuyla bireyler ve topluluklar üzerinde büyük travmaların meydana geldiği de sık sık yinelenen bir gerçektir.

Modernleşme, sosyal bilimlerde aslında Batı toplumlarını ifade eden tarihsel gelişim çizgisiyle ilgili bir kavram olarak kabul edilir. Bunun yanında üretime dayalı endüstriyel alanla ilgili olarak da kullanılmaktadır. Yine on dokuzuncu yüzyılla birlikte aklın tek değer haline gelmesi, bireyin, insanın yüceltilmesi, böylece bireyselleşmenin benimsenerek yaygınlık kazanması gibi birçok alanda köklü değişimleri karşılayan bir kelime konumundadır.²

Ferdinand Tonnies, “Gemeinschaft und Gesellschaft” kitabında iki çeşit toplumun tasvirini yapar. Bunların ilki “kamu, cemaat” niteliği taşıyan toplumlardır. Bu nitelikteki toplumlarda, insanlar arasındaki ilişkiler duygusal bir temele dayanır. İnsan ilişkilerini belirleyen temel unsur duygusal, manevi bağlardır. “Toplum, cemiyet” niteliğindeki toplumlarda ise ilişkiler akla dayalı olarak belirlenir. İnsan davranışları bir hedefin peşinde ve neseldir. Tonnies modernleşmeyi “cemaat” tipi toplumun “toplum” tipi topluma dönüşmesi olarak tanımlar. Ona göre bu dönüşüm sürecinde gelenek, inanç ve cemaat olgularının yerini bilim ve ticari alandaki gelişmeler alacaktır. Böylece kendi kendine gelişen ilişkiler ortadan kalkacak, bunlar yerini yapay şekilde gelişen ilişkilere bırakacaktır. Duygusal/manevi yaklaşımlar ise yerini akılcı/iradi düşünceye bırakacaktır.³

¹ Metin Gültekin, “Charles Baudelaire ve Modernizm” *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi* www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Kış -2007 C.6 nr.19, s. 82-94.

² Hans Van Der Loo/ Williem Van Reijen, *Modernleşmenin Paradoksları*, İnsan Yayınları, İstanbul 2006, s. 14.

³ a.g.e., s.18.

Tanpınar'ın 1962 yılında yayımladığı Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında da “eski-yeni” kavramları etrafında bir modernleşme projesinin kurgulandığına tanık oluruz. Olay örgüsünü kapsayan zaman dilimi içinde birçok sosyal unsura yer verildiği görülen romanda temel mesele olarak “gecikmiş bir modernleşme”nin bireyler üzerindeki etkileri, yansımaları söz konusu edilmiş; bürokrasi, bilim, gelenek, kültür vb. konular kurgulanmıştır. Yazar, gecikmiş modernleşmeyi yahut da gecikmişlikten doğan hızlı modernleşmeyi aile kurumu üzerinden de kurgulayarak romanında belli başlı üç tip aile çizmiştir. Bu aileleri geleneksel, modern ve ikisi arasında bir geçiş özelliği gösteren aileler olarak tanımlamak mümkündür. Eserde geleneksel aile modeli olarak karşımıza iki örnek çıkar. Bunlardan biri romanın başkahramanı Hayri İrdal'ın yetiştiği aile, diğeri ise geleneksel Osmanlı ailesini belki Hayri İrdal'ın ailesinden daha iyi yansıtan Abdüselam Beyin ailesidir. Modern aileleri temsilen de romandan seçilebilecek en belirgin iki örneğin ilki; ikinci eşi Pakize, iki baldızı ve iki çocuğundan oluşan Hayri İrdal'ın ailesi ile Selma Hanım-Cemal Bey çiftidir. Bu aile tiplerinin/modellerinin arasında ise eski terbiye ve henüz farkına varmadığı fakat yavaş yavaş sezdiği yeni eğilimler ile Emine-Hayri İrdal ailesi vardır. Saydığımız bu aile tablolarına bakıldığında ise eskiden yeniye doğru bir süreç izlendiği görülür.

1.Geleneksel aile

Türk romanında veya edebiyatımızın diğer kurgusal türlerinde on dokuzuncu yüzyıl itibarıyla tasvir edilen geleneksel Türk aile modellerinin belli başlı özelliklerini şu şekilde sıralayabiliriz: “Baba otoritesi, kadının eşe ve babaya itaati, kalabalık –en az iki ya da daha fazla neslin/ailenin bir arada olduğu- nüfuslu, gerçekleşecek evliliklerin görücü usulüyle ve baba onayıyla gerçekleşmesi vb. sayılabilir. Bu özellikleri taşıyan aile yapılarına Eylül, Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı, Mürebbiye, Kiralık Konak, Sinekli Bakkal... romanlarında rastlamak mümkündür. Eylül'de Süreyya'nın geniş ailesi, Turfanda Mı Yoksa Turfa Mı romanında Şeyh Salih Efendi ailesi, Mürebbiye'de Dehri Efendi ailesi, Kiralık Konak'ta Naim Bey'in ailesi, Sinekli Bakkal romanında da Selim Paşa ailesi geleneksel modeli oluşturan ailelerdir.

1.1. Numan Bey ve ailesi

Çalışmamıza konu olan Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında söz konusu modele en uygun aile olarak Abdüselam Bey'in ailesini ve başkahraman Hayri İrdal'ın baba evini görürüz. Romandaki olay örgüsünü takip ettiğimizde karşımıza çıkan geleneksel modele uygun ilk aile Hayri İrdal'ın baba evidir. İrdal, romanın başlarında “fakir düşen bir ailede doğduğunu”⁴ belirtir:

*“Arkadaşlarımın çoğu gibi mektebe lalalarla, uşaklarla gitmedim. Ne yeni, süslü elbiselerim, ne su geçirmez potimim, ne sıcak paltom vardı. Daima diz kapaklarım yamalı, daima dirseklerim biraz dışarıya fırlamış gezerdim”*⁵

Alıntıda da belirtildiği gibi maddi imkânları sınırlı bir aile tablosu çizer İrdal. Bu aile, İstanbul'un eski semtlerinden birinde, Edirnekapı Mihrimah Camii yanında, dört odalı mütevazı bir evde yaşar. Evde baba, onun iki eşi ve çocuklardan oluşan ve romancının tutumu, kahramanın bakışına rağmen baba otoritesinin hâkim olduğu bir yaşam sürerler. Ancak yukarıda da değinildiği gibi, önceleri bir konakta yaşayan bu ailenin büyükleri, dedenin vasiyetini yerine getirmek için ellerindekileri satmışlar, böylece İrdal'ın çocukluğunun ve gençliğinin geçtiği bu eve taşınmak zorunda kalmışlardır. Fakir düşmelerine sebep olan olay ise gelenekle bağ kurulabilecek bir nitelik taşır. İrdal'ın dedesi Takribî Ahmet Efendi, başının “çok sıkıştığı, hatta hayatının bile tehlikeye girdiği bir sırada, kurtulduğu takdirde bir cami yaptıracağına dair vaatte bulunur. Fakat bunu kendisi gerçekleştirmez, ölürken oğlu Numan Efendiye sözünü gerçekleştirmesi yolunda vasiyette

⁴Ahmet Hamdi Tanpınar, Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Dergâh Yay., İstanbul 1999 (6. Baskı), s.23. Romanla ilgili atıflarda bundan sonra romanın adı S.A.E. olarak kısaltılacak ve sayfa numaraları verilecektir.

⁵ S.A.E., s.24-25

bulunur. Burada Ahmet Efendinin vaaadinin cami olmasını geleneksel toplum yapımızın, vasiyetinin de geleneksel Türk aile yapısının bir özelliği olarak görmek mümkündür. Zira söz konusu olan vasiyet dinî bir nitelik taşımaktadır. Ayrıca şu hususa da dikkat çekmek gerekir ki Ahmet Efendi, oğluna böyle bir vasiyette bulunurken oğlu Numan Efendi, babasının yolundan gitmemiş, kendisinin yerine getiremediği bu vasiyeti oğlu Hayri'den istememiştir. Bu durum, cami yapımını oğluna devretmemesi, oğlunun askerde bulunduğu sıralarda vefat etmesinden öte, aile yapısındaki değişimin ilk işaretleri olarak görülebilir.

Romanın olay örgüsü geriye dönüş tekniği kullanılarak Hayri İrdal'ın hatıraları yoluyla gelişir. İrdal, içinde büyüdüğü evi şöyle tasvir eder:

“Evimizde, üst katın sofasında babamın her başı sıkıştıkça satmaya kalkıştığı, fakat anlatacağım sebepler yüzünden bir türlü satamadığı büyük ayaklı duvar saati vardı. Duvardaki küçük büyük yazı levhaları, yerdeki hasırlar, onların serin ve rutubetli kokusuyla, oda ve merdiven kapılarındaki kalın perdelerle beraber evimize küçük bir mescit halini veren bu saat babamdan miras kalmıştı.”⁶

Hayri İrdal, böyle bir evde kardeşleri, bir öz bir üvey olmak üzere iki anne ve hepsine birden bakmak zorunda kalan babasını tanıtırken onun birçok kusurları olduğunu özellikle belirtir. Bu kusurlarının başında ise aile sorumluluğunu ihmal etmesi gelir:

“İlk karısını ve ondan olan çocukları zar zor beslerken şer’î mahkeme kararıyla evimizde birkaç gün için, o da ücretini vererek, misafir kalan bir kadıncağızla, hem de kocasından boşandığı günün haftasında, kaşla göz arasında evlenmesi... asıl kötüsü, anneme o kadar bağlı olan babam, bu kadıncağızla, onu zengin zannettiği için evlenmişti. Hâlbuki kadın parasızdı. Babama evimizdeki misafirlik bedelini ve bazı mahkeme masraflarını ödemek için ikide bir koynundan çıkarıp gözümüzün önünde açtığı büyükçe kesedeki mecidiyeler meğer bütün serveti imiş.”⁷

Hayri İrdal, annesiyle babasını, romanın kurgusunda çok özel bir yere sahip olan saat Mübarek vesilesiyle karşılaştırır. Babası Numan Beyi dindarlığının yanında beşeri yönüyle de tanıtırken annesini (romanda ismi belirtilmiyor) dinin hurafeleştirilmiş tarafına meyilli, cahil, ailesi için yaşayan bir kadın olarak tanıtır. Bu aile, hiç yabancı olunmayan, pek çok edebi eserde görüldüğünde yadırganmayacak geleneksel özellikler taşır. Ancak hanımların Numan Beye olan bağlılıklarında da “marazi bir taraf”⁸ olduğuna dikkat çekmek gerekir. Zira ilk eşin tepkisizliği, ikinci eşin; çocukları kendi çocukları gibi benimsemesi, Numan Bey öldükten sonra evde tek başına üvey oğlu Hayri İrdal'ın askerden dönüşünü beklemesi, Hayri İrdal evlenirken onların yanına gitmeyip evde, ölen eşinin hatıralarıyla yaşamak istemesi bu maraziliğin delili olabilecek unsurlardır. Tüm bunlara rağmen bu aile, Prof. Kazım Yetiş'in Türk Romanında Aile başlıklı çalışmasındaki “suni aile”⁹ tanımının dışında kalır. Çünkü bozulmuş bir aile değil, alışılmış bir yaşantı süren aile görünümündedir.

Diğer yandan Numan Efendinin Zarife adında bir de kız kardeşi vardır. Romanda ölen eşinden bir konak, hanlar, hamamlar vs. kalan hala; on altı odalı konakta hizmetçisi –ahiretliği- ile yaşayan ve İrdal'ın olumsuz özellikleriyle tanıttığı bir kişidir. Oldukça varlıklı olmasına karşın kardeşi Numan Beye maddi herhangi bir yardımı söz konusu değildir. Zaten iki kardeşin aralarındaki ilişki de menfaate dayanmaktadır. Zira ilerleyen zamanda, Zarife Hanım ile yeğeni arasında menfaat birliği sağlanınca bütün olumsuz duygu ve düşünceler geri plana atılır. Ayrıca

⁶ S.A.E., s.26-27.

⁷ S.A.E., s.27-28.

⁸ Nükhet Esen, Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yay., s. 163.

⁹ Kazım Yetiş, Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı, Kitabevi Yay., İstanbul 2007, s.211-215.

roman içinde Zarife Hanım, birey bazında gelenekselden moderne giden yolu en hızlı ve keskin şekilde kat eden bir kahraman olur. İrdal, babası ve halasını karşılaştırırken babasını “dindar olduğu halde saza söze düşkün biri; halasını ise “neşesiz, somurtkan, son derece sofu, nefesine düşman muamelesi yapmaktan hoşlanan biri” olarak tanıtır. Ancak roman içinde cereyan eden çeşitli ironik hadiselerden sonra Zarife Hanım, dünyevî yaşantının gereklerini çok hızlı bir şekilde yerine getirmeye başlar. Yeniden evlenir. Bu evlilik, halanın maddi imkânları dolayısıyla içgüveysi yöntemiyle yapılır. Evlendiği kişi Naşit Bey ve kızı ile oğlu, Zarife Hanımın konağına yerleşirler. Bu aile, yapı bakımından geleneğe uygun bir görünümde; ancak yaşamsal önceliklere bakıldığında gelenekle ters düşüldüğü aşikârdır. Çünkü değişen, “hayatın güzelliklerini fark eden” Zarife Hanım, ilk iş olarak konaktaki ‘ahiretliğine’ yol verir. Bir uşak, iki erkek aşçı, yeni oda hizmetçileri alır. Numan Beyin mütevazı, geleneksel aile yaşantısına karşılık hala, aynı süreç içinde modern hayatın lezzetlerini yeni yeni ve doyasıya tatmaya başlar.

1.2. Abdüsselam Bey ve ailesi

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında geleneksel Türk-Osmanlı konak ailesini en belirgin şekilde yansıtan Tunusluzâde Abdüsselam Beyin ailesidir. “Burmali Mescid tarafında aşı boyalı, önünde altı araba bulunan” bu muhteşem konak, adeta Osmanlı İmparatorluğu’nun bir timsalidir. Yirmi, otuz odalı bu konak, aile bireylerinin yanında yakın, uzak akrabalar, uşaklar, hizmetçilerle, deyiş yerindeyse kozmopolit bir mahalleyi çağrıştırır.

Tam bir İstanbul beyefendisi olan Abdüsselam Beyin konağında –romanda belirtilmemekle beraber- kadın nüfusunun ağırlıkta olduğu sezilmektedir. Ataerkil toplum yapısının ve koruyucu, kollayıcı bir “velinimet” anlayışının hâkim olduğu bu konağın halkını İmparatorluk’un her köşesinden gelme gelin, damat, yenge, enişte, yaşlı teyze, yaşlı hala, çok sayıda genç ve çocuk, beslemeler, halayıklar oluşturur:

“Kendisi Tunus Beyinin yakın akrabası, ilk karısı şerif sülalesindendi. İkinci karısı saraydan çırağ edilmiş, Abdülhamit’le senli benli konuştuğu söylenen çok kibar bir Çerkes’ti. Bir kardeşinin karısı Hidiv ailesinden geliyordu, öbürününki bilemem hangi Kafkas kabilesinin reisinin kızıydı. Gelinlerden her biri ya şöhretli müşirin veya vezirin kızı yahut da bir Arnavut Beyinin torunuydu.”¹⁰

Şura-yı Devlet azası Abdüsselam Bey, bu kalabalıktan ve getirdiği maddi manevi sorunlardan şikâyet etmek bir yana, büyük bir memnuniyet duymaktadır. Tıpkı bir imparatorun, maiyetindekilere olan maddi, manevi cömertliğini sergiler. Diğer yandan konakta her ne kadar kadın nüfusunun fazlalığı görülse de konak halkı içinde konuşanlar ve kendilerinden bahsedilenler sadece erkeklerdir; hatta sadece Abdüsselam Bey demek de mümkündür. Çünkü o, konağın, dolayısıyla ailenin sahibi, koruyucusu, maddi manevi güvencesidir. Tam anlamıyla hane reisidir:

“Bu konağın kalabalığı ve masrafı hakkında bir fikir verebilmek için semtin iki bakkal, bir şekerci ve bir kasabının hemen hemen bu konakla geçindiğini söylemek yeter. Aristiti Efendinin eczanesinin belli başlı hâsılatı da bu konaktandı.”¹¹

Yazarın, karışıklığını ve karmaşasını Babil Kulesi’ne benzettiği bu konak, Meşrutiyet’in ilanına kadar böyle devam eder. Fakat Meşrutiyet’in ilanından, başka bir ifadeyle, “hürriyetin ilanından” hemen sonra, bir benzeri olduğu imparatorluk gibi, konak da yavaş yavaş dağılır. Tanpınar’ın, aşağıya aldığımız cümleleri, konağın İmparatorluk’la olan organik bağınu vurgular:

“İlk önce Bosna Hersek, Bulgaristan, Şarkî Rumeli ve Şimalî Afrika arazisi ile beraber birader beylerle hemşire hanımlar ayrıldılar, sonra Balkan Harbi sıralarında

¹⁰ S.A.E., 39-40.

¹¹ S.A.E., s.40.

küçük beylerin ve gelin hanımların bir kısmı evden çıktı. Sonuna doğru hemen hemen yalnız Ferhat Bey'le –kardeşinin damadı- kendi çocuklarının bir kısmı kaldı.”¹²

Romanda “ben anlatıcı” konumundaki Hayri İrdal’ın da belirttiği gibi, Abdüselam Bey de konağın dağılmasını “hürriyete” bağlar.

Hürriyetle beraber değişen siyasal ve sosyal şartlar, Abdüselam Beyin konağında da önemli değişikliklere sebep olmuştur. Abdüselam Bey ekonomik darlığa düşmüş, bu durum git gide konak nüfusunun azalmasına yol açmıştır. Sonrasında konak satılmış ve Abdüselam Bey ve küçülen ailesi Beyazıt’ta daha küçük -8 odalı- bir eve taşınmışlardır. Bu evde küçük kızı, damadı, onların çocukları, Ferhat Bey, bir iki ihtiyar emektar ve kendi yetiştirmesi olan Emine kalmıştır. Kısa bir süre içinde kızı ve onun ailesi de Abdüselam Beyin yanından ayrılırlar. Artık eski tanıdıkları ya ortalıktan çekilmişler ya da “*adamcağıza ehemmiyet vermeyecek derecede değişmişlerdir.*” Arabalar, atlar hizmetçiler, her taraftan akan refah maziye karışmış, yerini derin bir yalnızlığa bırakmıştır. O eski kalabalık dağılmış, “büyük konak hayatı zaman içinde eriyip yok olmuştur.”¹³

Abdüselam Bey refah içinde büyümüş ve yaşamış, birçok kişinin sorumluluğunu, hamiliğini üstlenmiş bir İstanbul beyefendisi olarak içine düştüğü mali sıkıntıyı çevresindekilere sezdirmemek için büyük bir çaba harcar. Eskiden verdiği alışkanlıkların bir sonucu olarak evin idaresinde tek söz sahibi olma konumunu muhafaza eder. Ancak bunu “insan sevgisinin” bir uzantısı olarak çevresindekilere gösterdiği ilgi ve ihtimamla sağlar. Evin masraflarını karşılamada kimsenin yardımını kabul etmez.¹⁴ En sonunda Osmanlı’nın, geleneksel Türk ailesinin timsali Abdüselam Beyin bu evi, üç kişiye kalmıştır. Bunlar; Abdüselam Bey, Emine ve Hayri İrdal’dır. “Burmali Mescid’in arkasındaki konakta bir aşiret kadar kalabalık oğul, torun, hısımlar ve akraba içinde yaşayan” Abdüselam Beyin kaderi, kendi kanından olmayan iki insanın elinde ölmek olmuştur.¹⁵ Çünkü Abdüselam Beyin çocukları artık bayramlarda bile babalarının yanına uğramaktan kaçınırlar. Tüm bu gelişmeler de göstermektedir ki konakta sanılanın aksine daha çok maddi koşullar insanları birbirine bağlamıştır. Maddi koşullar bozulunca manevi bağlar da kopmuştur.

Romanda, bu ev içinde kurgulanan ve geleneksel Türk-Osmanlı aile yaşantısını yansıtmaya bakımdan verilebilecek birçok gelişme vardır. Bunların başında Abdüselam Beyin yetiştirmesi olduğu Emine ile evine aldığı Hayri İrdal’ı evlendirmesidir. Bu evlilik, Abdüselam Beyin iradesiyle gerçekleşir. Bir diğeri de yeni doğan bebeğe ad verme merasimidir. Abdüselam Beyin ömrünün son dönemlerinde Emine-Hayri çiftinin bebeği doğunca eski adet üzere bebeğin adını evin büyüğü olarak Abdüselam Bey ‘usulüne uygun bir şekilde’ verir. Burada, Abdüselam Beyin evdeki hükümlanlığı yanında genç çiftin ona olan saygı ve bağlılıklarını ve modernleşme yolunda geçiş neslini temsil eden bu çiftin, yeniden çok, eskiye daha yakın durduklarını belirlemek gerekir. Yine eskiyle, gelenekle ilgili bir anekdot olarak Abdüselam Bey ve yakın çevresindekilere giriştiği bir bayram hazırlığı verilebilir. Bu telaşlı hazırlık, değişen şartların eski nesil tarafından tam olarak algılanamamasının yahut da kabullenilememesinin bir sonucu olarak hüznle neticelenir:

“Düzine ile ipek mendiller, kravatlar, gömlekler, kızlar için belki de ucuz cinsten mücevherler, erkek çocuklar için saatler, eski emektarlar için alınmış entarilikler üst üste, paket paket odaya dizildi. Ve biçare ihtiyar sırtında eski redingotu, daima temiz, kolalı gömleği, gözlerinde daima parlak gözlükleri, bir eli her zaman için biçimli kesilmiş

¹² S.A.E., 40-41.

¹³ Nükhet Esen, s.164.

¹⁴ S.A.E., s.84.

¹⁵ S.A.E., s.85.

sakalında ve gözleri karşısındaki saatte, sokaktaki her gürültüye kulağını kabartarak, her an kapı ziline çalındığını sanarak üç gün, her adım sesinde geleni karşılamak için ayağa kalkarak bekledi."¹⁶

2. Geçiş konumundaki aile

2.1. Emine-Hayri İrdal ailesi

Saatleri Ayarlama Enstitüsü romanında “eskiden” “yeni”ye geçiş, Emine-Hayri çiftinin oluşturdukları aile üzerinden izlenebilir. Bu çiftin yanında, Abdüselam Beyin çocukları da geçiş dönemi ailelerine örnek olabilecek niteliktedirler. Hatta “yeniye” Emine-Hayri ailesinden daha yakın dururlar.

Abdüselam Beyin büyük konağında birkaç neslin bir araya gelerek oluşturduğu büyük aile, “hürriyetten” sonra ekonomik ve sosyal koşulların değişmesiyle küçülmeye başlamış, konak halkı uzak yakın demeden dağılmaya başlamıştır. Konağı terk edenler arasında Abdüselam Beyin iki oğlu ve onların aileleri de vardır. Oğullardan biri, bir memuriyet bahanesiyle Anadolu'ya gitmiş, diğeri Çamlıca'da bir ev tutarak ailesini küçültmüştür. Her iki oğul da babalarına karşı olan sorumluluklarından olabildiğince kaçınmışlardır. Aile yaşamlarıyla ilgili olarak ise herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Romanda verilen bu evrede, tüm geçiş dönemlerinde olduğu gibi Emine-Hayri çiftinin de yaşamları süresince edindikleri birikimler, alışkanlıklar ve yüklendikleri görevler dolayısıyla bocalamalar yaşadıklarına tanık olunur. Geleneğin kimine göre değerlerini, kimine göre yükünü geleceğe taşımak yahut da eski ile yeni arasında bir bağ olmak isterler. Bu bakımdan yazar onları, adeta bir eşikte tutmuştur. Ancak gelecek, romanda Halit Ayarçı'nın vurguladığı tabirle “yeni”, bu yükü taşımak isteyenlere ilgisiz kalmaktadır. Hatta buna “dur” deme gereği söz konusudur. Yalnız burada önemli bir hususu belirtmek gerekir ki bu ailede eskinin bazı unsurlarını geleceğe asıl taşıyıcı kişi Emine'dir.

Emine, Abdüselam Beyin konağında büyümüş, daha sonra Abdüselam Bey Beyazıt'ta bir eve taşınınca onunla birlikte kalan az sayıdaki kişilerden biri olmuştur. Hayri İrdal, askerdeyken babası Numan Efendinin ölmesi, eski evlerinde sadece üvey annesinin kalması, döndükten sonra da Abdüselam Beyin kendi evinde kalma teklifi üzerine Beyazıt'taki eve yerleşir. Abdüselam Bey, onu yetiştirmesi olan Emine ile evlendirir ve birlikte yaşamaya başlarlar. Hayri İrdal, Emine'yi şöyle tanıtır:

*“Emine, şirin, saf ve her şeyden evvel iyi insandı. Hayat karşısında şaşılacak bir cesareti vardı. Ömrü küçük bir kuş gibi Abdüselam Beyin evi denilen kafeste geçmişti. Dünyası, orada tanıdığı insanlardan ibaretti. Evlendiğimiz zaman, kapıdan ilk çıktığımız gün adımları sendeleyecek, korkup tekrar geri dönecek kadar bu evin dışındaki şeyler için yabancı ve tecrübesizdi. Buna rağmen, galiba her şeyi, her tecrübeyi kendisinde yaradılıştan hazır bulanlardan olacak ki hiçbir şeyi yadırgamadı. Hiçbir vaziyette şaşırmadı. Sonuna kadar sağlam, cesur, neşeli kaldı.”*¹⁷

İlk aylarda Emine için belirgin bir değişiklik yoktur. Zaten hep kalabalık içinde yaşamıştır. Ancak yukarıda da belirttiğimiz gibi zaman içinde bu evden de kopmalar hızlanır ve evde Abdüselam Bey ile Emine-Hayri ailesi kalır. Aslında bu kopmalar sırasında Emine-Hayri çifti, özellikle de Emine, hem Abdüselam Beyin bunaltan ilgi ve sevgisi ve bu sevginin onların iradesini kırması hem de kendilerine ait bir hayatlarının olmasını istemeleri sebebiyle artık bu evde yaşamak istemediklerinin farkına varırlar. Ancak duydukları minnet borcu, Abdüselam Beyi

¹⁶ S.A.E., s.86.

¹⁷ S.A.E., s.83.

bırakıp gitmelerine engel olur ve istemedikleri bir ortamda yaşamak zorunda kalırlar. Bundan dolayı da geçiş döneminde velinimete olan minnet borcu bir süre sonra “muhabbet esirliği” olarak değerlendirilmeye başlanır.¹⁸

Bu ailede eski terbiye veya alışkanlıklar yeni eğilimlere göre daha görünür durumdadır. Ancak yeni, eski koşullara göre daha makul, daha insanî ve herhangi bir tehlike arz etmeden gelmeye başlamıştır. Nitekim bu genç ailenin yansıttığı tabloda yeni/modern eskiyle/gelenekle herhangi bir çatışmaya girme, onu tahrip etme, hatta tedirgin etme kanaati uyandırmamaktadır. İçinde bulunulan koşulları kabullenme devam ederken bu koşullar içinde esintisi her alanda, toplumun her kesimine ulaşan “hürriyet rüzgârlarının” etkisi de bir şekilde hissedilmeye başlanmıştır. Hayri İrdal’ı ikna etmeye çalışan Emine’nin aşağıdaki sözlerinde de bunu sezme mümkündür:

“Neden beğenmiyorsun, anlamıyorum?.. Çok güzel, kutu gibi bir ev... Görürsün, cennet yaparım!.. Hele şu muhabbet esirliğinden kurtulalım.”¹⁹

Romanda eski aile düzeninin değerlendirmesi, Hayri İrdal aracılığı ile “rahat, bol ve emniyetli” kelimeleriyle tarif edilir. Ancak bunlara rağmen eski, bazı değerlerden mahrumdur. Bunun başında da hürriyet gelmektedir. Kişiler, “hür ve kendi başlarına değillerdir.” Eski, onları kuşatmış, hareket etme imkânlarını sınırlandırmıştır. Bu bakımdan da işleyen sürecin eskiden yeniye olduğu açık iken olumludan bütünüyle olumsuzla olduğunu söylemek pek mümkün değildir.

Bu ailede geleneği yansıtan davranışlara verilebilecek örneklerden biri Emine ve Hayri İrdal’ın Abdüsselam Beyin evinden bir an önce ayrılıp çocuklarıyla baş başa yaşayabilecekleri bir hayata yönelik tasarılarıdır. Ancak bu tasarıda kendi başlarına bir ev kurmak değil de İrdal’ın baba evini yeniden düzenleyerek yaşamlarını orada sürdürmeleri söz konusu edilir. Bu durumun bir sebebi maddi imkânsızlıklar olsa da, bir sebebi de İrdal’ın üvey annesiyle birlikte yaşamanın onlar için bir engel teşkil etmemesidir. Emine, orada tek başına yaşayan Numan Efendinin ikinci eşini rahatsız etmemek kaydıyla eve yeni bir düzen vermeyi düşünür. Bu düzenlemeler evi bağımsız olarak kullanmaya değil, kayınvalidesiyle paylaşmaya yönelik düzenlemelerdir:

“Emine birkaç defa eski eve uğramış, az çok, üvey annemin mesut mazisine hürmet etmek şartıyla nasıl nizam vereceğini tasarlamış, hatta ilk iş olarak sofadaki hasırları sökmüş, atmış...”²⁰

Bu tutum, aslında eskiden yeniye doğru sağlıklı bir yol alıştır. Ancak romanın kurgusu bu tutumun gelişmesine engeldir, çünkü eserinde Tanpınar, “sağlıklı bir yenilemeye değil, bunun tam tersine, büyük bir aceleyle ulaşılmaya çalışılan ve yüzeyde tutulan bir yenileşmeye dikkat çekmek istemiştir.

Emine, evlendikten birkaç yıl sonra birçok acı olay neticesinde hastalanır ve ölür. Hayri İrdal bu ölümü “*evim yıkılmıştı, tutduğum son dal da kopmuştu*” diye ifade eder. Gerçekten de Emine ailenin toparlayıcısı, eşinin tamamlayıcısı konumundadır. Onun ölümüyle Hayri İrdal’ın yaşamı her bakımdan sahteliklerle dolar. Romanın ilerleyen bölümlerinde Hayri İrdal’ın ara ara yinelediği “*Emine ölmeseydi böyle olmazdı*” sözünü de bu anlamda okumak mümkündür.

Yine Emine’nin ölümü roman içindeki olumlu aile tablosunun da sonu olur. Bu ölüm, aynı zamanda aile kurumunda kanaatkârlığın, fedakârlığın, bağlılığın da değerini yitirmesi anlamına gelir. Zira romanda bundan sonra karşılaşılan aileler, bu kavramlardan oldukça uzak bir yapı sergilerler.

¹⁸ S.A.E., s.83-84.

¹⁹ S.A.E., s.83-84.

²⁰ S.A.E., s.83.

Aile konusunda romandaki en olumlu ve sağlıklı kişi olan Emine,²¹ yine romanda ara ara vurgulanan hürriyet kavramının bireysel davranışlarda değil, toplumsal hayatın içinde bir anlamı olduğunu sezen; yeniye, heves ve arzu duyduğu için değil, ihtiyaç duyduğu için meyleden bir kişidir. Denilebilir ki onun ölümüyle aile kurumu adına bir fırsat kaçırılmış, eskinin marazi değerlerinin tedavi edilme şansı yitirilmiş, bunun yerine eski toptan atılmış, böyle olunca da yeni, daha marazi bir şekilde eskinin yerini almıştır. Emine'nin ömrünün bu kadar kısa olmasını, eskiden yeniye geçiş sürecinin çok kısa olmasıyla birlikte görmek gerekir. İşte bu sürecin darlığı sebebiyle de yeniye, modern temsil eden ama dağınık, yozlaşmış aile manzaralarıyla yüz yüze gelinir. Bu manzaralar, Tanpınar'ın, "değişerek devam etmek, devam ederek değişmek" inancının, "bütünlük ve devamlılık" düşüncesinin dışındadır.

3. Yeni/modern aile

3.1 Pakize-Hayri İrdal ailesi

Romanda son aile modeli, yeniye, modern temsil eden Hayri İrdal-Pakize çifti ile Selma-Cemal Bey çiftinin oluşturdukları ailelerdir. Hayri-Pakize çiftinden özellikle Pakize, orijinal bir karaktere sahip olması dolayısıyla romanda karikatürist bir tutumla tasvir ve tahlil edilmiştir. Selma-Cemal çifti ise ayrı ayrı bireyler olarak daha alışılmış kişiler görünümündeyken evlilik/aile söz konusu edildiğinde bütünüyle dejenere bir nitelik taşırlar.

Emine öldükten sonra bir toplantıda Pakize ile tanışan Hayri İrdal, kısa süre içinde onunla evlenir ve ilk evliliğinden olan iki çocuğu ile birlikte yaşamaya başlarlar. Evliliklerinin ilk yılları Edirnekapi'daki mütevazı evlerinde rahat ve mutlu geçer. Tıpkı Emine'nin son aylarında olduğu gibi çekirdek aile modelini yansıtır. Pakize'nin de Emine gibi hayat hakkında herhangi bir fikri yoktur; bu bakımdan İrdal'ın ifadesiyle "neşeli ve rahattırlar." Ancak İrdal, yine de Emine ile Pakize arasında çeşitli farklılıklar aramaktan, bu farklılıklar yoluyla da ikisini mukayese etmekten kendini alamaz:

*"... bu hayat, Emine'nin zamanındaki hayat değildi. İkinci karım hiç de ona benzemiyordu. Onun ciddiliği, saadeti kendi içinde bulan cömert yaradılışı, ne de sakin güzelliği vardı Pakize'de. Fakat gençti, kendisine göre neşeliydi, kendi âleminde yaşamasını biliyordu."*²²

Pakize'nin hayatta sevdiği tek şey, modernizmin bir ürünü olan sinemadır. Hayri İrdal'ın tabiriyle Pakize, "sinemanın sade terbiye değil, tatmin de ettiği bir insandır." Beyaz perdenin karşısında seyrettiklerinden adeta kendinden geçer; hatta gerçekte, seyrettiği macerayı birbirinden ayıramayacak hale gelebilmektedir.

Romanda Pakize, İrdal'ın ağzından anlatılır. İrdal, ara ara genç eşinin güzelliğine vurgu yaparken daha çok onun aile içinde bazı görevlerini ya da ailede kadından beklediklerini yapmamakla sözünü eder. Örneğin sabahları Pakize'nin yataktan kalkmadığını, onun tembel biri olduğunu, kendisinin ise okuyucuya; erken kalkan, eşinin ve ailesinin günlük ihtiyaçlarını karşılamaya çalışan bir kadına özlem duyduğunu düşündürür. Yine Pakize'nin İspanyol dansına olan ilgisini belirtirken onun aslında "doğru dürüst yürümesini bilmeyen, bastığı yeri görmeyen bir insan" olarak tanımlar.

²¹ Nükhet Esen, romanda Hayri İrdal'ın oğlu Ahmet'i aile konusunda toplumun geleceği adına bir umut olarak görür. Bkz. A.g.e., s.164.

Gerçekten de Ahmet, babası İrdal'ın hiçbir yönünü tasvip etmez, hatta babasından ve aileden uzaklaşmak için yatılı okula gider, soyadını değiştirir. Bütün bunlara rağmen, Ahmet'in tepkisi sadece kendisiyle sınırlıdır. En yakını ve en sevdiği kişi olan ablası Zehra konusunda bile herhangi bir düşüncesi, eylemi yoktur. Olumlu bir karakter olmasına rağmen yozlaşan çevresine karşı olumlu bir etkisi söz konusu değildir.

²² S.A.E., s.149.

Hayri İrdal genç eşini bu şekilde değerlendirirken yine onun anlattıklarından öğreniriz ki Pakize'nin gözünde de eşi "sünepe" biridir. Ancak bu olumsuz sıfatı evliliklerinin ilk yıllarında kullanmıştır. Sonraki yıllarda aile zenginleşince paranın değiştirme gücü hem Pakize'nin gözünde İrdal'ı hem de İrdal'ın gözünde Pakize'yi olumlu yönde değiştirmiştir. İrdal, romanın bir diğer kahramanı ve velinimetini olarak kabul ettiği Halit Ayarcı ile ilgili değerlendirmelerinde bu konuya da değinir ve –Ayarcı onun zenginleşmesinde ve saygı görmesinde çok önemli bir rol üstlenmiştir– "eşi Pakize'nin asil yüzünü" onun vasıtasıyla tanıdığını kaydeder. Yine zenginlik yıllarında Pakize, kendisiyle, eşi hakkında yapılan bir röportajda İrdal'dan büyük övgülerle bahseder.²³

Pakize-İrdal ailesi aslında ilginç bir ailedir. Bu aileyi üç döneme ayırmak ve her dönemde de birbirlerinden oldukça farklı özelliklerine tanık olmak mümkündür. Birinci dönem denebilecek ilk yıllarında yukarıda da belirttiğimiz gibi mütevazı bir yaşam sürerler. Pakize, Edirnekapı'daki İrdal'ın baba evinde onun çocuklarına bakmaktadır. Bu bakımdan görünürde Emine-İrdal ailesinden ciddi bir farkları olduğu söylenemez. Ancak Pakize'nin anne ve babası ölünce iki kız kardeşi onlarla birlikte yaşamaya başlar. Bu gelişme, Pakize-İrdal ailesinin ikinci evresinin başlangıcı olur.

İki baldızın da katılmasıyla ev kalabalıklaşmış, Pakize'nin çocuklara olan ilgisi dağılmış, İrdal'ın da aylak bir hayat sürmesi sonucu ailede herkes kendi bildiğini okumaya başlamıştır. Pakize, daha önce de belirttiğimiz gibi eskiden beri sinemaya düşkündür. Büyük baldız ses sanatçısı, küçük baldız da güzellik kraliçesi olma hayalleri kurarlar. Bu çeşit hayaller, bir nesil öncesiyle kıyaslandığında akla kolay kolay gelmeyecek arayışlardır. Bu hızlı değişimi Jale Parla, çok gecikmiş bir modernleşmeyi yakalama çabasına bağlar.²⁴

Üçüncü evrede ise neredeyse tüm sorunlar çözülmüştür. Çünkü aile zenginleşmiş, zenginliğin getirdiği özgüven, kişilerin birbirlerine olan güvenlerini de olumlu yönde etkilemiştir. İrdal ailesi, zenginleşince Edirnekapı'daki baba evlerinden çıkıp "Villa Saat" adını verdikleri lüks evlerine taşınırlar. Adından da anlaşılacağı üzere Villa Saat, geçmişin, romanın kahramanlarının sık sık yinelediği şekliye "eskinin" konaklarından yüzeysel bir iki görüntü dışında gerek yapı gerekse içindekilerin yaşayış ve anlayışları bakımında tamamen farklıdır. Bu büyük ve konforlu evde aşçı, hizmetçiler ve eski konakların hemen hepsinde rastlanılan Arap asıllı bir kalfa kadınla, Zeynep Hanım'la, yaşamlarını sürdürürler. İrdal, Arap kalfayı bulmanın hiç de kolay olmadığını, fakat bu lüks evlerine "eski bir hanedan çeşnisi vermek istediklerini belirtirken "*ne garip, çocukluğumda zencisi o kadar bol İstanbul'a şimdi siyahî insan, ithalat malı geliyor*" der. Aslında bu, bir zihniyet değişimine işaret eder, zira kastedilen siyahî insan, Müslüman ülkelerden gelenlerdir; ancak 19. yüzyılın sonlarından itibaren gelenler Batılılardır. Nitekim İrdal'ın torunu için tutulan bakıcı kadın İsveç asıllıdır.

Ailenin bu döneminde yukarıda da belirttiğimiz gibi hemen bütün sorunlar çözülmüş, herkes isteklerine ya da hayallerine kavuşmuştur. Pakize cemiyet hayatının aranan bir siması olmuştur. Büyük baldız ünlü bir ses sanatçısı olmuş, küçük baldız istediği yaşamı sürmektedir. İrdal'ın kızı –ailenin fakirliği döneminde mahalleden sevimsiz bir gençle neredeyse evlenmek zorunda olan- Zehra da iş yerinden tanışıp anlaştığı bir gençle evlenmiştir. Tüm bunları sağlayan ise sadece paradır. Para, çirkin olanları güzelleştirmiş, düşmanlık duygularını dostluğa çevirmiş, birbirinden uzak duran insanların yakınlaşmalarını sağlamıştır. Bu nesil ya da bu dönem ailelerinde para, en önemli çözümleyici, iyileştirici araç işlevi görmektedir. İlişkileri hiçbir zaman düzelmeyen, birbirlerine daima şüphle yaklaşan Numan Efendi ile Zarife Hanımın akrabalık ilişkileri, Zarife Hanım ile yeğeni Hayri İrdal'ın ilişkilerine de yansımış, hatta uzun yıllar birbirleriyle görüşmemişler, birbirlerinden haber almamışlardır. Fakat İrdal zenginleşip cemiyet ve

²³ S.A.E., s.275.

²⁴ Jale Parla, Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım, İletişim Yay., İstanbul 2012, s.152-165.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic
Volume 7/4, Fall, 2012

iş hayatında tanınmış biri haline gelince halası ile ilişkileri de düzelmiştir. Çünkü bu konumdayken halanın servetine de ihtiyacı kalmamış, böylelikle de yaşananları yok sayıp birbirleriyle yakınlaşmışlardır.

Diğer yandan para, daha yerinde bir ifadeyle paranın sağladığı imkânlar, kişilerin özgürleşmesinin de yolunu açmıştır. Genişleyen evler ve sosyal çevreler, “herkesin bir hayatı olmasına” imkân sağlamış, kişiler gerektiğinde kendilerine ayrılmış mekânlara çekilmişler, böylelikle eskiden sık sık yaşanan aile içi gerginlikler azalmıştır. Hayri İrdal’ın, kızı Zehra’ya, “hayatından memnun olup olmadığını” sorması üzerine Zehra’nın cevabı şöyle olur: “*Tabii... Bir kere üst üste değiliz artık! Herkesin bir hayatı var... Herkes o kadar değişti ki...*”²⁵

Bu dönem aile içinde belki de kadının en önemli özelliği, ev dışında bir hayatta da var olmaya başlamasıdır. Romanda İrdal ailesine mensup bütün kadınlar, sosyal hayata dâhil olmuşlardır. Pakize, eşinin maddi imkânları ve sosyal statüsüne bağlı olarak onun yanındaki yerini almış, hatta ona dolaylı yoldan yardımlarda bulunmaktadır. Kendisiyle yapılan bir röportajda – Halit Ayarçı’nın da yönlendirmesiyle- İrdal, dönemin beklentisinin de ötesinde modern bir erkek olarak tasvir ve tahlil edilmiştir. Bu röportaj sonrasında da İrdal’ın cemiyet içinde saygınlığı ve popülaritesi artmıştır. Pakize artık davetlerde, balolarda eşinin “ilham perisi” olarak boy göstermektedir. Nitekim Zarife Hanımın evinde verilen bir davetteki manzaralar karşısında Hayri İrdal aşağıdaki yorumu yapar:

“Holde sol tarafta, büyük sofanın üzerinde Zehra Yeni yaptırdığı tuvaletin uzun eteklerini yayararak oturmuş, elindeki içki kadehini sallaya sallaya etrafındaki delikanlılarla bilmediği dillerde veyahut o anda hepsinin birden bildikleri tek bir dille konuşuyordu. Takribî Ahmet Efendinin torunu bu akşam hakikaten güzeldi ve etrafındakiler hepsi ona hayrandı... Bu ara yanıma Pakize yaklaştı. Güzel giyinmişti, Bu elbiseleri ne zaman yaptırmıştı, bilmiyorum.

- *Ah Hayri... Ne kadar mesudum bilsen, dedi. Ben zaten seni alırken böyle olacağımı biliyordum.*

- *İyi amma ben seni aldığımı sanıyordum, yoksa adetler değişti mi?*

- *Beni görünce de hep eski kafalılığın tutar...*

- *Hoşuna gidiyor değil mi bütün bunlar?*

- *Gitmez mi hiç! Hep bunu bekliyordum senden. Sen geciktiriyordun!*

Karımın arkasında ellilik, buldok köpeği kılıklı bir herif bir elinde iki kadeh içki, ben çekilir çekilmez atılmaya hazır gibi bekliyordu.

- *Kimdir bu Allah’ın münasebetsizi, diye sordum. Daha iyisini bulamaz mıydın?*

- *Hayranlarımdan biri...*”²⁶

Tüm bunların ötesinde Hayri İrdal, zengin olunca evli olmasına rağmen önceki yıllarda devam ettiği İspritizma Cemiyeti yoluyla tanıdığı Selma adında bir kadınla gayrimeşru bir ilişki kurar ve bu ilişkinin başlıca sebebi olarak da Pakize’yi sorumlu tutar. Onun karakterindeki aksayan tarafların ve evlilik içindeki tutumunun buna yol açtığına inanır.

²⁵ S.A.E., s.289.

²⁶ S.A.E., s.325.

3.2 Selma-Cemal Bey ailesi

Romanda Selma ve Cemal ikilisinin oluşturduğu aile ise bütünüyle yozlaşmış bir yapıdadır. Çocukları olmayan bu çift, lüks bir apartman dairesinde yaşar. Bir dönem siyasetle de uğraşmış, daha sonra siyaseti bırakıp iş hayatına atılmış olan Cemal Bey, bir yandan da İspirtizma Cemiyeti'ne devam eder. Burada Hayri İrdal ile tanışır. Bu tanışma, daha sonra Hayri İrdal'ın Selma Hanım ile tanışmasına aracılık etmesi bakımından önemlidir. Hayri İrdal'ın ilk zamanlar "asil ve mühim adam" sözleriyle tanıttığı Cemal Bey, bu cemiyete aslında âşık olduğu Nevzat Hanım'la yakınlaşabilmek için devam etmektedir. Bir süre sonra Hayri İrdal'ı hakir görmeye, onu özel işlerinde kullanmaya başlar. Hayri İrdal'ın bunlara hayır diyememesinin sebebi ise bu işler esnasında Cemal Beyin eşi Selma Hanımı görebilme umududur. İrdal, Cemal Beyin kendisine verdiği işleri platonik bir aşkla bağlı olduğu Selma Hanımı görebilmek için yerine getirir. Diğer yandan gerek Cemal Beyin gerekse Selma Hanımın romanda yapılan karakter tahlilleri göz önüne alındığında aslında İrdal'ın duygularının farkında olmaları gerekir; fakat bu husus belirtilmez. Belirtilmemesini romandaki tek anlatıcının Hayri İrdal olmasına bağlamak da mümkündür.

Selma, Hayri İrdal ile nezakete, merhamete dayanan ve dostluk görüntüsünün verilmeye çalışıldığı bir tavır içindedir. Ona oldukça yakın davranır; ancak bazen bu yakınlığı, Hayri İrdal üstünde durmasa da, onur kırıcı boyutta olabilmektedir.²⁷

Bu ailede/evlilikte Cemal Bey, eşi Selma'yı aslında sevmemekte, onu cemiyet hayatı içinde yanında adeta göz alıcı bir aksesuar olarak taşımaktadır. Anlatıcı –Hayri İrdal- onunla ilgili aslında sadece onunla değil, onun da bulunduğu "kokuşmuş çevreyle ilgili açık yergilere başvurur."²⁸ Hayri İrdal, Selma'yı duruşu, zarafeti, giyinişi vb. bütün varlığıyla bir salon kadını olarak tasvir eder. Nitekim Selma, eşi Cemal Beyin gözünde de bir "süs bebeğidir." Romanda anlatıcı Hayri İrdal, âşık olduğu kadın Selma'nın, eşi Cemal Beye bağlı, onu seven, sayan bir kadın olduğunu ilerleyen zamanda anladığını belirtir. Ancak İrdal'ın bu sözlerine katılmak pek de mümkün değildir. Selma, belki kendisi de farkında olmayarak evliliği sırasında Hayri İrdal ile flört etmektedir. Ayrıca Cemal Bey ile evlilikleri sona erince evli olmasına bakmaksızın Hayri İrdal ile gayrimeşru bir şekilde yaşamaya başlar.

Tanpınar'ın, değişen aile yapılarını, anlayışlarını vermesi bakımından romanın ikinci derecedeki kahramanlarından biri olan Nermin Hanıma söylettikleri de önem taşımaktadır. Nermin Hanım, romanda aile konusunda gelinen noktayı şöyle özetler:

"Bugün aile artık arkadaşlık üzerine kurulmuş bir müessese oldu... Eskiden boşanma denen şey kolaydı. Şimdi birden bire güçleştirdiler. Hâkimler muttasıl barıştırmaya kalkıyor, davayı salıyorlar."²⁹

Sonuç

Saatleri Ayarlama Enstitüsü, Türkiye'nin modernleşme sürecini ironik bir yaklaşımla kurgulayan bir romandır. Romanın olay örgüsü geriye dönüş tekniği kullanılarak ve başkahraman Hayri İrdal'ın hatıralarına dayandırılarak onun ağzından verilir. Romanda olaylar başkahramanın doğumundan önce başlar; ancak gelenek, tarih, bürokrasi, ekonomi, kadrolaşma, bilim, felsefe, hurafe, aile vb. konulara daha çok Hayri İrdal'ın 60 yıllık ömür serüveni içinde gelişme gösterir. Eserde, saydığımız hemen her alanda köklü değişmelerin gerçekleştiği izlenimi yaratılır. Bunların arasında aile konusu, daha doğrusu aile kurumundaki modernleşme/yenileşme veyahut değişme konusu romanda belirgin bir ağırlıkla verilmiştir. Saatleri Ayarlama Enstitüsünde Türk ailesi, adeta

²⁷ S.A.E., 193.

²⁸ Berna Moran, Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I, İletişim Yayınları, İstanbul 1987, s.309.

²⁹ S.A.E., s.224-225.

aşama aşama değişmektedir. Ancak bu değişimin olumlu yönde değil, daha çok olumsuz yönde geliştiği görülmektedir. Bununla birlikte romanda, yeninin ne kadar niteliksiz, yozlaşmış olduğu vurgulanırken eskiye karşı da derin bir bağlılık olduğunu söylemek de güçtür; çünkü eskinin işlevini yitirdiği, bireyleri bir arada tutan unsurların artık onlar için bir anlam ifade etmediği, tersine, onları bunalttığı, sıktığı, adeta onlara külfet haline geldiği sezilir.

Üç döneme /modele ayırdığımız romandaki ailelerden Numan Efendi ailesi ile Abdüsselam Bey ailesi bütünüyle geleneksel unsurların hâkim olduğu özelliktedirler. Numan Efendi maddi imkânları kısıtlı, ama zengin olmayı çok isteyen, bunun için de zamanının önemli bir kısmını batıl yöntemlere harcayan, hatta ilk eşi dururken zengin olduğunu sandığı bir kadınla evlenmekten çekinmeyen bir karakterdir. Bu ailede erkek otoritesi, erkeğe bağlılık had safhadadır. Her iki eş ve ilk eşten olan çocuklar babanın kontrolü altındadırlar. Bu ailede ismini öğrenebildiğimiz iki kişi vardır; baba Numan Efendi ve oğul Hayri İrdal. Kadınların isimleri belirtilmemektedir.

Abdüsselam Beyin konağında da erkek hâkimiyeti belirgindir. Yukarıda da işaret ettiğimiz gibi konuşanlar, kendisinden bahsedilenler veya fiziki tarifleri yapılanlar sadece erkeklerdir. Romanda konaktaki hiçbir kadının fiziki tasvirine rastlanmaz. Tersine, Abdüsselam Beyin ne denli zarif, şık giyindiğinden, davranışlarının inceliğinden söz edilir. Abdüsselam Bey, dağılmakta olan İmparatorluk'un bireysel sembollerindedir. Konağında kalabalık bir nüfus onun hükmü altındadır. Ve onun konağındaki insanlar kozmopolit bir yapıdadırlar. Çeşitli coğrafyalardan, çeşitli milletlerden insanlar bu konakta toplanmış, “velinimet” Abdüsselam Beye bağlı olarak onun iyiliği ve cömertliği altında yaşamaktadırlar.

Romanın geçiş dönemi ailesini yansıtan ve en sağlıklı aile olan Emine-İrdal ailesinin ömrü ise oldukça kısa sürer. İki çocuk sahibi olan bu küçük aile, önce Abdüsselam Beyin evinde onunla birlikte yaşarken Emine'nin sağduyulu talepleri –kendi evlerine çıkmak- ne yazık ki karşılanamaz. Aslında bu sağlıklı ailenin ömrünün bu kadar kısa sürmesindeki temel sebep eskinin, romandaki temsilcisiyle Abdüsselam Beyin, karşısındakine hareket alanı bırakmayan kuşatıcılığıdır.

Romanda Emine'nin de fiziki tasviri söz konusu edilmez. Ancak ondan sonra gelen neslin yahut da genç yaşta öldüğü için ömrü ondan uzun olan akranlarının ileriki yıllarda fizikî tasvirleri yapılır. Zehra, son dönemde bir çekiciliğe kavuşmuştur. Pakize ancak gençliği ve güzelliği sayesinde eşi için katlanılabilen –Hayri İrdal'ın çelişkili ifadeleri bir yana bırakılırsa- bir kadındır. Selma ise davranışlarıyla birlikte fizikî özellikleriyle de bir zarafet timsali olarak verilir. Emine manevi yönleriyle, karakter özellikleriyle; sadakati, fedakârlığı, kanaatkârlığı ile romanda varlık kazanır. Alan değil, veren konundadır. Mutlu edilecek kadın değil, mutlu eden, mutlu etmesi gereken bir rolü vardır. Eşi ve çocuklarının iyiliği onun mutluluk sebebidir. Selma ise mutlu olması, mutlu edilmesi gereken zarif, kibar, güzel, aristokrat bir kadındır. Eşi Cemal Beyin tabiriyle “yapma çiçek” gibidir. Cemal Bey ise, fizikî özellikleriyle değil, karakter özellikleriyle verilir. Romanda, Selma bedeniyle, Cemal Bey karakteriyle varlık kazanmış bir çift konumundadırlar.

Romanın son nesil evliliklerinde, kişilerin rolleri belirlenmiş, kadın evden dışarı çıkıp cemiyet hayatındaki yerini almıştır. Geleneksel ailenin tek söz sahibi babanın/erkeğin konumu değişmiştir. Son dönem ailesinde erkek/baba, bir otorite değildir.

Tüm bu değişimler, başkalaşımalar –yenilikler, modernleşmeler- yukarıda da belirttiğimiz gibi Hayri İrdal'ın yaşamı içinde cereyan etmiştir.

Turkish Studies

KAYNAKÇA

ESEN, Nükhet; **Türk Romanında Aile Kurumu 1870-1970**, Başbakanlık Aile Araştırmaları Kurumu Yay., Ankara 1991.

GÜLTEKİN, Metin; “Charles Baudlaire ve Modernizm” **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi** www.e-sosder.com ISSN:1304-0278 Kış -2007 C.6 nr. 19, s. 82-94.

MORAN, Berna; **Türk Romanına Eleştirel Bir Bakış I**, İletişim Yayınları, İstanbul 1987.

PARLA, Jale; **Türk Romanında Yazar ve Başkalaşım**, İletişim Yay., İstanbul 2012.

REİJEN, Willem Van; Loo, Hans Van Der; **Modernleşmenin Paradoksları**, İnsan Yayınları, İstanbul 2006.

TANPINAR, Ahmet Hamdi; **Saatleri Ayarlama Enstitüsü**, Dergah Yay., İstanbul 1999.

YETİŞ, Kâzım; **Dönemler ve Problemler Aynasında Türk Edebiyatı**, Kitabevi Yay., İstanbul 2007.